

TEXT & IMAGE

ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

2020 2 (10)

ТЕКСТ І ОБРАЗ:
актуальні проблеми
історії мистецтва

txim.history.knu.ua

ISSN: 2519-4801

ТЕКСТ І ОБРАЗ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВА

науковий електронний журнал

2020, випуск 2 (10)

Засновник: Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Рік заснування: 2016

Галузь науки: історичні науки

Мови видання: українська, англійська, німецька, польська, російська, французька.

Періодичність: двічі на рік

Редакційна колегія:

Геннадій Казакевич, д-р іст. наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна) – голова редакційної колегії

Петро Котлярів, д-р іст. наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна) – заступник голови редакційної колегії

Ірина Адамська, канд. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна) – відповідальний редактор

Стефанія Демчук, канд. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна) – відповідальний редактор

Анна Калугер, магістр історії мистецтв, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна) – редактор розділу Арткритика

Наталія Бурдо, канд. іст. наук, Інститут археології НАН України (Україна)

Михайло Відейко, д-р іст. наук, старший науковий співробітник, Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна)

Володимир Дятлов, д-р іст. наук, професор, Чернігівський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Наталі-Сесіль Жіну, доктор філософії, старший викладач мистецтва та археології кельтів, Університет Париж IV Сорбонна (Франція)

Ростислав Конта, д-р іст. наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Олег Машевський, д-р іст. наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Антоній Мойсей, д-р іст. наук, професор, Буковинський державний медичний університет (Україна)

Педро Рейес Мойя-Малено, доктор філософії, Мадридський університет (Іспанія)

Анета Павловська, доктор габілітований, професор, Інститут історії мистецтв Лодзького університету (Польща).

Андрій Пучков, доктор мистецтвознавства, професор, Інститут проблем сучасного мистецтва (Україна)

Метью Ремплі, доктор філософії, науковий співробітник, факультет мистецтв Університету Масарика (Чехія)

Сергій Рижов, канд. іст. наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

Олександр Симоненко, д-р іст. наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України (Україна)

Ігор Срібняк, д-р іст. наук, професор, Київський університет імені Бориса Грінченка (Україна)

Максим Фомін, доктор філософії, старший викладач, Університет Ольстера (Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії)

Арно Штроемер, доктор філософії, професор, Університет Зальцбурга (Австрія)

Дацін Янг, доктор філософії, професор, Університет Джорджа Вашингтона (США)

Адреса редакційної колегії: 01601, Україна, м. Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра історії мистецтв; тел. +380442393407; e-mail: arthistory@univ.net.ua

Журнал рекомендовано до друку Вченою радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Протокол №17 від 29 червня 2016 р. Журнал включено до переліку наукових фахових видань з історичних наук (Наказ МОН України №374 від 13.03.2017)

ISSN 2519-4801

Зображення на обкладинці: Григорій Павлуцький зі студентами у Кабінеті образотворчого мистецтва Університету св. Володимира. Поч. XX ст. Фото Андрія Гудшона та Олександра Губчевського

TEXT AND IMAGE: ESSENTIAL PROBLEMS IN ART HISTORY

scientific electronic journal

2020, volume 2 (10)

Founder: Taras Shevchenko National University of Kyiv

Year of foundation: 2016

Field of study: History

Language of publishing: Ukrainian, English, German, Polish, Russian, French.

Frequency: twice a year

Editorial board:

Gennadii Kazakevych, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – editor-in-chief
Petro Kotliarov, Dr. of Sc., Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – deputy editor-in-chief

Iryna Adamska, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor

Stefaniia Demchuk, PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) – executive editor

Anna Kaluher, MA, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine) - editor of Art Criticism section

Natalia Burdo, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)

Volodymyr Dyatlov, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National Pedagogical University of Chernihiv (Ukraine)

Maxim Fomin, PhD, Senior lecturer, University of Ulster (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland)

Nathalie-Cécile Ginoux, PhD, Maître de conférences en art et archéologie des mondes celtes, Université Paris-Sorbonne (Paris IV) (France)

Rostyslav Konta, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Oleg Mashevskiy, Dr. of Sc., Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Pedro Reyes Moya-Maleno, PhD, Universidad Complutense de Madrid (Spain)

Antoni Moysey, Dr. of Sc., Professor, Bukovinian State Medical University (Ukraine)

Aneta Pawłowska, Dr. Hab., Professor, Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego (Polska)

Andrii Puchkov, Dr. of Sc. Professor, Modern Arts Research Institute (Ukraine)

Matthew Rampley, PhD, independent scientist-researcher, Faculty of Arts, Masaryk University (Czech Republic)

Sergei Ryzhov, PhD, Associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Ihor Sribnyak, Dr. of Sc., Professor, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

Arno Strohmeyer, PhD, Professor, University of Salzburg (Austria)

Oleksandr Symonenko, Dr. of Sc., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences in Ukraine (Ukraine)

Mykhailo Videiko, Dr. of Sc., Senior Researcher, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)

Daqing Yang, PhD, Associate Professor, The George Washington University (U.S.A.)

Editorial board address: 01601, Ukraine, Kyiv, Str. Volodymyrska, 60, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty of History, Art History department; tel. +380442393407; e-mail: arthistory@univ.net.ua

The journal is published by the authority of the Academic Senate of the Taras Shevchenko National University. Decision №17. June, 29, 2016.

The journal is included in the Ukrainian list of specialized scientific publications (Ministry of Education and Science of Ukraine, decision №374. March, 13, 2017)

ISSN 2519-4801

Image on the cover: Grygorii Pavlutskyi with his students in the Cabinet of fine arts of St. Vladimir's University of Kyiv. Early 20th century. Photographers: Andrii Gudshon and Olexander Gubchevskyi.

DOI 10.17721/2519-4801.2020.2

ЗМІСТ CONTENTS

EDITORIAL

Котляров П. До п'ятиріччя від дня заснування кафедри історії мистецтв Kotliarov P. On the Fifth Anniversary since the Founding of the Department of Art History.....	6
---	---

ANCIENT, MEDIEVAL AND EARLY MODERN ART

Димидюк Д. Булава у Вірменії епохи Багратидів у писемних та зображальних джерелах Dymydyuk D. Mace in Bagratid Armenia according to written and figurative sources	15
Levchenko I. The engraving of John Droeshout 'King James I of England and VI of Scotland with Truth and Time, Memory and History' (1651): an interpretation Левченко І. Інтерпретація постаті Якова І (VI) та образів довкола нього на гравюрі Джона Друзхаута «Король Яків І Англійський та VI Шотландський із Правдою і Часом, Пам'яттю та Історією» (1651).....	52

MODERN AND CONTEMPORARY ART

Ластовський В., Куштан Д. «Капличка» Тараса Шевченка (1845): атрибутування історичного прототипу Lastovskyi V., Kushtan D. «Chapel» by Taras Shevchenko (1845): attribution of a historical prototype	72
Мельник О., Штець В. Оригінальна графіка Роберта Лісовського: Жанровий діапазон та специфіка авторської мови Melnyk O., Shtets V. Original graphics of Robert Lisovsky: Genre range and features of the author's artistic language	85
Ісайкова О. «Ми в це не повіримо, Ніколя»: роялістська публіцистика як джерело французької антинаполеонівської карикатури Isaikova O. «We don't believe you, Nicolas»: royalist publicism as a source of French anti-Napoleonic caricature	94
Зубар М., Панто Д. Роль сучасних наративних музеїв у міському просторі Zubar M., Panto D. The role of modern narrative museums in the urban space	109

ART CRITICISM

Русяєва М. Рецензія на книгу: Marín Ceballos, M. C. & Jiménez Flores, A. M., eds., 2014, *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 248 p., figuras (ISBN 10: 8447215466 ISBN 13: 9788447215461)

Rusiaieva M. Book review: Marín Ceballos, M. C. & Jiménez Flores, A. M., eds., 2014, *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 248 p., figuras (ISBN 10: 8447215466 ISBN 13: 9788447215461).....119

Балашова О., Калугер А. “Критика — це про створення позачасової акустики”: інтерв'ю з історикинею мистецтва Ольгою Балашовою

Balashova O., Kaluher A. "Criticism is about creating timeless acoustics": an interview with art historian Olga Balashova).....133

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: MARÍN CEBALLOS, M. C. & JIMÉNEZ FLORES, A. M., EDS., 2014, IMAGEN Y CULTO EN LA IBERIA PRERROMANA II: NUEVAS LECTURAS SOBRE LOS PEBETEROS EN FORMA DE CABEZA FEMENINA. SPAL MONOGRAFÍAS, XVIII. SEVILLA: SEVILLA SECRETARIADO DE PUBLICACIONES, UNIVERSIDAD DE SEVILLA, 248 p., figuras

Марина Русяєва

Book review: Marín Ceballos, M. C. & Jiménez Flores, A. M., eds., 2014, Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 248 p., figuras (ISBN 10: 8447215466 ISBN 13: 9788447215461)

Maryna Rusiaieva

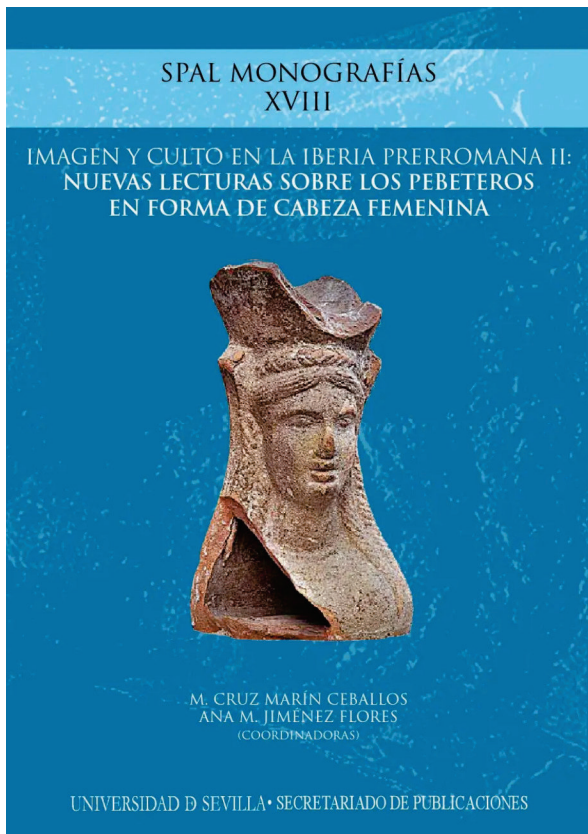
The collective monograph "Image and cult in pre-Roman Iberia II: new readings about incense burners shaped like a woman head" edited by M. C. Marín Ceballos and A. M. Jiménez Flores is a research of original terracotta artifacts which were popular in certain regions of Iberia in from the 4th to the 1st centuries BC. The scholars focus on attribution and iconography, determination of prototypes of feminine figures, ways of using incense burners in religious and funerary rituals, search for locally-made items, their typology and gradual spread on the Iberian Peninsula and the Balearic Islands.

Key words: Spain, pre-Roman Iberian culture, Sicily, Sardinia, Carthage, incense burner shaped like a woman head, thymiaterion, iconography, Demeter, Tanit, Tinnit

Упродовж останнього десятиліття в українській науковій літературі значно поживалося вивчення давньогрецьких і скіфських тиміатеріїв (курильниць) різних форм і типів, що спонукало мене простежити, як досліджуються ці артефакти в західноєвропейських країнах. З-поміж них найбільшою мірою виділяється Іспанія, де систематично вивчають теракотові курильниці у формі жіночої голови, кількість яких щорічно збільшується в результаті розширення археологічних розкопок як безпосередньо на Піренеях, так і в належних їй Балеарських островах, зокрема на Мальорці та Ібіці. Завдяки цьому до наукового обігу залучено велику кількість різних типів теракотових тиміатеріїв.

Насамперед варто відзначити, що 2004 р. у Мадриді в Каса де Веласкес відбувся міжнародний колоквиум, присвячений 40-річчю публікації монографії відомої дослідниці Ані Марії Муньос Амільбії про тиміатерії в формі жіночої голови (Muñoz Amilibia 1963). Підготовлені через три роки на основі доповідей наукові статті видано в першій колективній праці в Севільському університеті (Marín Ceballos & Horn 2007). Її редактори зберегли назву цих артефактів (pebetero або курильниця для ароматів), вперше запропоновану і введену до наукового обігу саме А. М. Муньос Амільбією, незважаючи на різні погляди сучасних науковців щодо їх походження та практичного використання. Означена колективна праця, упорядкована відповідно до географічних центрів, пов'язаних з можливим маршрутом створення і поширення цих своєрідних виробів, безумовно, спричинила їх подальше вивчення.

Так, за кілька років добре знана дослідниця теракотових курильниць Марія Круз Марін Себалльос знову ініціювала видання колективної, вже другої монографії «Образ і культ в доримській Іберії II: нові читання про курильниці у формі жіночої голови», що побачила світ у тій же серії «Spal Monografías arqueología» (Marín Ceballos & Jiménez Flores 2014) (Іл. 1). В ній опубліковано десять статей та додаток переважно іспанських авторів, які умовно можна розділити на три групи: курильниці, що походять із різних регіонів Піренейського півострова та прилеглих островів; нові перспективи та поглиблене вивчення відомих творів; новознайдені курильниці. Цей том присвячено Марії Хосе Пена Хімено, що продовжила справу А. М. Муньос Амелібії на ниві дослідження тиміатеріїв, зокрема розробивши їх нову типологію.

Іл. 1. Обкладинка колективної монографії: Marín Ceballos, M. C. & Jiménez Flores, A. M., eds., 2014, *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla.

У вступі М. К. Марін Себалльос стисло відзначила систематичне вивчення тиміатеріїв, розмаїтість форм і продовження археологічних розкопок у багатьох регіонах Іспанії. Чимало авторів розглянули нові знахідки та на їх підґрунті висловили особисті точки зору щодо атрибуції, іконографії жіночих образів, технології виробництва курильниць, їх походження, поширення та хронології. Водночас на окрему увагу заслуговують попередні звернення редакторів монографії до авторів статей про обов'язкові посилання на погляди і гіпотези дослідників раніших часів, що, судячи з великого списку бібліографії, було ретельно виконано. Крім того, М. К. Марін Себалльос торкнулась питань, які все ще залишаються відкритими для обговорення в майбутньому. З-поміж них її припущення щодо першого прототипу курильниці у формі жіночої голови – найпростішого виробу, створеного коропластом із Сицилії, або в її майстернях, якого надихнули грецькі сицилійські жіночі бюсти. Означена необхідність вивчення нових і давно відкритих, але невідомих науковій спільноті артефактів (як приклад, курильниця з Музею красних мистецтв у Бостоні, яку нібито знайдено 1886 р. у Навкратисі). Не менше значення має каталогізація всіх витворів за типами у кожному регіоні не тільки Іспанії, але й всього ареалу їх

поширення, що допоможе визначити місце виникнення і виготовлення кожного з них. Посилаючись на останні дослідження теракот як іспанськими, так і французькими та італійськими археологами, авторка розглядає проблему їх приналежності до культу Деметри. На її думку, говорити про культ цієї богині, ґрунтуючись виключно на появі певних видів теракоти, ризиковано, потрібні інші джерела, щоб достовірно встановити, чи існують за відсутності писемних даних дійсні сліди її культу й обрядів, що практикувалися в святилищах, де було виявлено ці вироби (Marín Ceballos 2014, р. 11–18).

Значну частину статей про курильниці з різних районів Піренеїв написано іспанськими археологами. У першій з них, присвяченій стану і перспективам вивчення таких теракот з

розкопок у Контестанії, попередньо розкрито історію їх всебічного дослідження в Іспанії з кінця XIX по перше десятиліття XXI ст., що загалом дає найповніше уявлення про ці оригінальні пам'ятки (Sala Sellés & Verdú Parra 2014, p. 19–34). Саме такий авторський підхід уможливило розглянути цю статтю докладніше, ніж наступні. В ній наведено чимало даних про знахідки значної кількості теракотових голів та їх інтерпретацію ще у першій половині XX ст. Спочатку Хосе Белда Домінгес на підставі близько п'ятдесяти екземплярів із некрополя Альбуферета зробив їх класифікацію з розподілом на кілька категорій та атрибутував богиню як «Таніт-Цереру», з характерним для неї головним убором у формі «вази» з зображенням листя, квітів, колосків, винограду, двох пташок, рідше – розеток або взагалі без декору. Перфорація у закритій верхній частині використовувалася для розміщення колосків зернових чи гілочок з плодами для вотивних підношень (Belda Domínguez 1947). Ця перша класифікація за морфологією та декорацією заклала підвалини для створення подальших типологій.

Важливий етап у наступних дослідженнях, на чолі яких, на думку авторів, стали жінки,

Іл. 2. Теракотова курильниця у формі жіночої голови.
III ст. до н. е. За Niveau de Villedary у Mariñas 2017.

розпочато публікацією вищевідзначеної монографії А. М. Муньос Амільбії (Muñoz Amilibia 1963). Нею зібрано більшість відомих зразків тиміатеріїв з Піренейського півострова, розглянуто їхнє походження та хронологію, розроблено універсальну типологію, що дотепер визнається майже всіма науковцями. Для кращого уявлення та розуміння стисло наведено найхарактерніші ознаки теракотових тиміатеріїв, які складаються з двох чітко диференційованих частин. Лицьовий бік – голова жінки на стрункій шиї у високому калатосі, прикрашеному рельєфними зображеннями різних елементів, взятих із природи; меншою мірою – геометричним декором або й без прикрас. Верхня закрита кришка калатоса з невисоким бортиком має кілька отворів, здебільшого – п'ять, для виходу ароматного диму. Тильний бік голови не декоровано, на стінці вирізано круглий отвір, який коропласти традиційно використовували для запобігання розриву деталей у процесі випалювання теракоти (Іл. 2).

За декором калатосів та іконографічними особливостями визначено шість основних типів. До першого (А) належали голови з зачіскою у класичному стилі з прямим проділом над лобом. Волосся орнаментовано листям і плодами. На калатосі – барельєфні зображення двох пташок у геральдичних позах клювами одна до одної, між ними у формі трикутника – три круглих плоди. У вухах – довгі масивні сережки також у вигляді п'яти круглих ягід чи кульок. Уздовж обличчя і високої гладкої шиї – вертикальні стрічки, внизу – горизонтальні складки туніки, що скріплено в центрі великою круглою фібулою (Іл. 3, 1).

Іл. 3. Теракотові курильниці у формі жіночої голови. Типи А і В за класифікацією А. М. Муньос Амільбії. IV–III ст. до н. е.

Іл. 4. Теракотові курильниці у формі жіночої голови. Типи С і D за класифікацією А. М. Муньос Амільбії. IV–III ст. до н. е.

Другий тип (В) відрізнявся спрощеним зображенням без атрибутів (Іл. 3, 2). До третього (С) належали теракотові голови, на калатосах яких фрукти замінено розетками або квітковими мотивами (Іл. 4, 1). Відмінною рисою четвертого (D) було зображення голови на тлі розгорненого покривала чи шалі з виноградом у зачісці замість квітів (Іл. 4, 2). Наступний (Е) відрізнявся від інших геометричними прикрасами трикутної форми на калатосі, які найбільше розповсюджено в Карфагені. Останній тип (F) з прикрашеним квітами калатосом вважається найпростішим і також поширеним у цьому місті. Внаслідок зіставлення більш-менш подібних за формою та атрибутами тиміатеріїв, з одного боку, з Великої Греції, з іншого, – з Карфагена, де семітська богиня Таніт традиційно асимільована з грецькою Деметрою, дослідниця вважала, що в такій іпостасі вона була відома в Іберії наприкінці IV – в середині II ст. до н. е. (Muñoz Amilibia 1963, p. 20–21, 44). Пізніше, зі збільшенням знахідок тиміатеріїв, було створено більш узагальнені класифікації з меншою кількістю типів і введенням у попередню – нових варіантів, де разом із цим обговорювалося питання щодо атрибуції богині – грецької Деметри, фінікійської (пунійської) Таніт, анонімної іберійської богині в їх синкретичному поєднанні тощо (Sala Sellés & Verdú Parra 2014, p. 24).

Авторами також розглянуто численні публікації про розкопки поховань, громадських і домашніх святилищ, з яких походять ті чи інші типи аналогічних курильниць. Докладніше проаналізовано новаційні тенденції досліджень курильниць у ширшому культурному контексті М. К. Марін Себалльос, зокрема, у співвідношенні з присутністю карфагенян в Іберії. За її припущенням, вичерпний огляд зразків із давніх і сучасних розкопок Західної Сицилії, Сардинії, Карфагена, Північної Африки та Ібіци уможливить відшукати прототип теракотових курильниць у пунійській області Сицилії, які виготовлено для культу Деметри. Однак, на Піренейському півострові їх могли використовувати при шануванні місцевої богині – захисниці сільського господарства і смерті. Водночас широке розповсюдження таких витворів змушує думати і про їх виробництво в Іберії (Marín Ceballos 1987; 2004). На завершення історіографічного огляду автори статті підкреслюють значення колоквиуму в Мадриді 2004 р. та видання доповідей у колективній праці (Marín Ceballos & Horn 2007), що стали стимулом і гарним прикладом для відновлення інтересу до теракотових тиміатеріїв у формі жіночої голови (з літ. детальніше див. Sala Sellés & Verdú Parra 2014, p. 19–26).

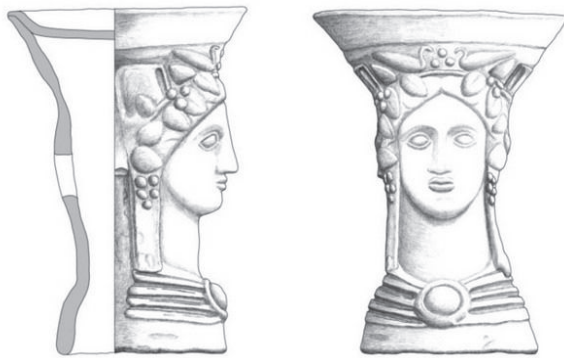
Другу частину статті цих археологів присвячено докладному розгляду новознайдених тиміатеріїв III ст. до н. е. з Контестанії з залученням багатьох фрагментів з інших місць та численними аналогіями. За окремими уламками, що належали до першого типу курильниць з поховань із кремацією, припускається, що сліди вогню можуть виникати при контакті з вугіллям вогнища, а не лише при спалюванні ароматичних речовин у калатосах. Так само на підставі усіх знахідок у могилах і домашніх святилищах не вдалося дізнатися, з якою конкретно метою їх використовували: як об'єкти літургії чи підношення божествам.

Для прикладу про ймовірне виробництво тиміатеріїв наведено фрагмент матриці з візуальним порівнянням глин і обґрунтовано зазначено, що тільки відкриття печей і відповідних залишків достовірно засвідчить їх виготовлення в місцевих майстернях. Разом із тим численна кількість різних типів уможливлює подальші їх пошуки. Попередні дискусії щодо походження, типології та хронології курильниць знову відроджуються з появою нових зразків перш за все завдяки інтенсивнішим розкопкам на території Піренейського півострова та прилеглих островів. В результаті довготривалого перебування фінікійців із Карфагена та їхньої політики культ Таніт був здатним розповсюдитися серед іберів разом із запозиченням теракотових курильниць, що могли слугувати для дароприносин іберійському жіночому божеству в іпостасі захисниці сільського господарства.

З критичним підходом у даній статті розглянуто і давні знахідки тиміатеріїв, що превалюють у прибережних місцевостях Іспанії. Однак, оскільки їх виявлено не у всіх похованнях і святилищах, то доцільніше вважати, що їх одержувачем або замовником виступала соціальна меншина, найвірогідніше, релігійна, політична й економічна еліта, яка визнавала і краще розуміла значення жіночого образу на тиміатеріях з усіма різновидами символіки атрибутів тваринного і рослинного світу (Sala Sellés & Verdú Parra 2014, p. 26–34). Так, автори сміливо констатували своє ставлення до дискусійної інтерпретації тиміатеріїв попередниками.

У наступній статті докладно розглянуто знайдені в різні періоди тиміатерії в формі жіночої голови з Малаги та найближчих прибережних районів, завдяки яким також вирішуються питання місцевого виробництва, хронології та основні функції (Mora Serrano & Arancibia Román 2014, p. 35–59). Автори вважають, що досліджена ними значна кількість теракот разом із чітко визначеними археологічними контекстами та керамологічними аналізами і спостереженнями сприятиме майбутній систематизації з урахуванням найпізнішого ручного ремісничого виробництва. Визначено дати використання тиміатеріїв у межах між IV–III і II–I ст. до н. е. для окремих районів і водночас тільки зроблено припущення

щодо їх принесення богині за обітницею або для традиційного застосування в релігійних ритуалах у міських і домашніх святилищах.

Іл. 5. Реконструкція теракотової курильниці у формі жіночої голови з Рафаль. Кінець IV – початок III ст. до н. е. За López Garí & Marlasca Martín & Escandell Torres 2014.

На окрему увагу заслуговує колективна стаття, в якій тільки на підґрунті двох фрагментів від верхньої і нижньої частин тиміатеріїв, знайдених при розкопках колодязя на території важливої археологічної пам'ятки Рафаль неподалік Ейвісси, подано розширений розгляд супутніх матеріалів, детально описано і реконструйовано дві голови з численними аналогіями за різними публікаціями і типологіями (López Garí & Marlasca Martín & Escandell Torres 2014, p. 61–83) (Іл. 5). Аналіз фрагментів показав, що їх виготовлено в одній зношеній формі. Волосся жінки з класичними рисами обличчя прикрашено характерними широкими

рельєфними стрічками з листям, трикульковими плодами плюща і сережками, що імітують грона винограду. На плечах – типова мантия з чотирма чітко вираженими складками з круглою фібулою. Ці тиміатерії – унікальні за поєднанням ознак типу А і В у зачісці та калатосі. Теракоти продатовано кінцем IV або початком III ст. до н. е. Проте дослідникам не вдалося з'ясувати, до якого місця (сільського святилища, сховища обітниць чи житлового будинку) вони належали. Одним із головних аспектів вивчення теракотових курильниць є вплив пунійців на культуру і ритуали іберійців. На думку вчених, у майбутньому варто детальніше прослідкувати, яку роль вони відігравали в кожному контексті, щоб ідентифікувати і визначити як походження, так і головні функції пов'язаних із ними обрядів.

Ще одна стаття викликає інтерес не лише численним авторським колективом на чолі з редакторками рецензованої монографії, але й оригінальними типами тиміатеріїв (Marín Ceballos et al. 2014, p. 85–114). У печерному святилищі Куллерам на Ібіці, розкопки якого проведено протягом 1907–1916 рр. і в окремі роки другої половини ХХ ст., виявлено велику кількість теракотових переважно дзвоноподібних фігур. Згідно зі знайденою поблизу присвятою їх впевнено атрибутовано як зображення богині Тинніт. Звідтіля ж походить 12 більш-менш вцілілих і 7 фрагментів тиміатеріїв, що зберігаються в різних музеях Іспанії. В статті вперше зроблено їх каталог з детальною характеристикою кожного екземпляра і окремо за іконографічними особливостями визначено чотири групи та атипові зображення з залученням численних аналогій з різних регіонів Західного Середземномор'я, в тому числі й з Карфагена. Оскільки контакти і взаємодії між різними пунійськими і місцевими етносами були дуже інтенсивними, то, безсумнівно, що різні моделі тиміатеріїв легко переміщували з одного місця до іншого, що дозволяло місцевим короपластам виготовляти за імпортованими зразками подібні теракоти.

У чашах не збереглося залишків горіння, тому їх не використовували для розкурювання ароматичних речовин. Ці теракотові вироби мали вотивні (exvoto) функції в святилищі, як і у більшості випадків у середземноморських місцевостях. Цікаво, що авторами згадуються точки зору різних дослідників, які інтерпретували калатоси як керноси для принесень богиням різноманітних плодів. З образом Тинніт як захисниці міста зіставлено також рідкісні бюсти з калатосом у вигляді corona muralis II ст. до н. е., які разом з іншими джерелами, насамперед дзвоноподібними фігурами свідчать про належність печерного святилища цій пунійській богині (Іл. 6).

Дві наступні статті присвячено новим перспективам і поглибленому вивченню добре відомих теракотових курильниць. Туніська дослідниця Зохра Шеріф, яка давно спеціалізується на карфагенських тиміатеріях, зосередила увагу на визначенні оригінальних типів і витоках їх становлення, зокрема з Сицилії (Chérif 2014, p. 115–125). Французька Фредерік Хорн, також znana дослідниця курильниць у формі жіночої голови, вирішила розібратися у питанні впливу Сардинії на вироби, знайдені на Піренейському півострові (Horn 2014, p. 127–154).

Інші археологи підкреслюють, що за останнє десятиліття кількість теракотових курильниць значно зросла (Niveau de Villedary y Mariñas & Martelo Fernández 2014, p. 155–171). Перші опубліковані вироби було обмежено екземплярами з іберійського середовища, що на початковому етапі вивчення сприяло їх зіставленню виключно з культом елевсинських богинь Деметри і Кори-Персефони. Проте, вже на той час визнано роль карфагенян в їх створенні і в розповсюдженні пізніших типів та їхніх копій. Хоча вже й було запропоновано, – навіть без чітких доказів, – що походження тиміатеріїв у формі жіночої голови варто прослідкувати на острові Сицилія – класичному місці зустрічі грецької і пунійської (фінікійської) культури, але певного консенсусу серед вчених так і не досягнуто. Це ж саме стосується поширення тиміатеріїв через північноафриканський мегаполіс (Карфаген), звідкіля іконографія і поєднані з нею культи жіночих божеств розповсюджено різними хвильовими потоками до інших районів Західного Середземномор'я.

Прямий вплив карфагенських культів на появу тиміатеріїв у похоронному ритуалі в прибережних містах на території Іспанії пов'язаний на першому етапі із захопленням північноафриканськими фінікійськими військами порту Кадіс 237 р. до н. е. Поза місцевою традицією відбувались релігійні дії як з розкурюванням ароматичних речовин, що підтверджується наявністю у верхній чаші отворів і залишків горіння в них, так і жертвами за обітницею подібних теракот без перфорації в калатосах. Якщо тиміатерії та культи дійсно прибули з Карфагена, то варто їх зараховувати до Таніт чи Деметри, які там не лише співіснували, а й були ідентифіковані з цими теракотовими образами.

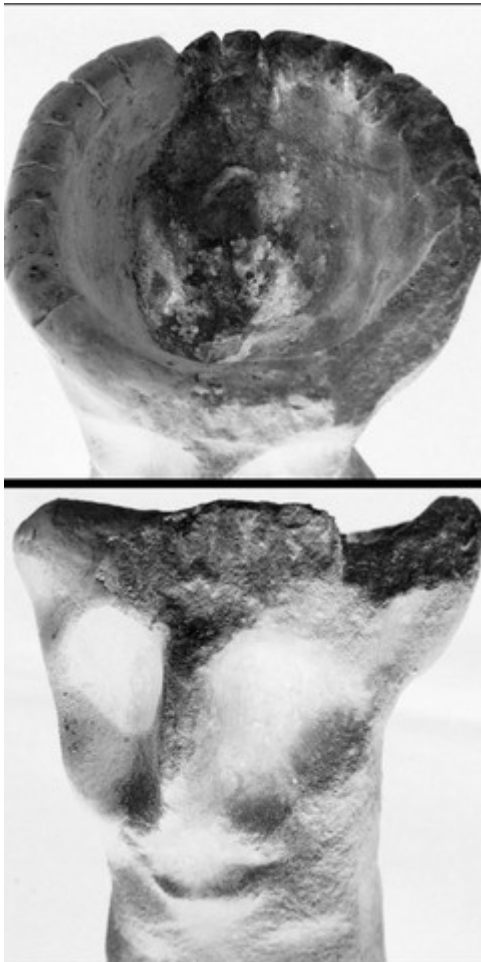
В цілому не має великого значення, яка саме з цих богинь була сприйнята місцевим населенням, оскільки кожна з них наділена плодотворними материнськими рисами, виступає захисницею як життя загалом, так і життя прийдешнього, включаючи в себе і хтонічні конотації. Місцезнаходження однакових тиміатеріїв у формі жіночої голови в різних контекстах на сільськогосподарських землях і в морських районах дає підстави для інтерпретації їхніх функцій та ідентифікацій в залежності від відповідних зон. Проте саме іконографія має найбільше значення для вірувань населення (з літ. і комент. детальніше див.: Niveau de Villedary y Mariñas & Martelo Fernández 2014, p. 155–171).

Наступну статтю і додаток до неї присвячено унікальній, раніше не опублікованій пізній курильниці, з Муніципального музею м. Ель-Пуерто-де-Санта-Марія (Кадіс). На той час це був єдиний виліплений вручну, а не як завжди відтиснутий у формі, тиміатерій з грубо окресленими рисами і залишками кіптяви у чаші, в нижній частині якого вирізьблено, можливо, пізньопунійський напис курсивом (López Rosendo & Niveau de Villedary y Mariñas 2014, p. 173–194; Zamora López 2014, p. 195–196). На тлі широких аналогій, з залученням

Іл. 6. Теракотова курильниця з калатосом у вигляді *corona muralis* II ст. до н. е. з Ібіци. За Marín Ceballos et al. 2014.

матеріалів із сільських святилищ, дослідниці наголошують на актуальності тлумачення М. Х. Пена Хімено, що курильниці у формі жіночої голови є теракотовими виробами різної якості та призначення, виникнення яких завдячує грецьким іконографічним прототипам, пунійському поширенню і переважно місцевому іберійському і сардинському виготовленню (пор. з літ.: Pena Gimeno 2007, р. 18; López Rosendo & Niveau de Villedary у Mariñas 2014, р. 173–178). Цей тиміатерій, знайдений у сільській місцевості Портуенсе, вони інтерпретують як результат переосмислення давнього місцевого божества, пов'язаного з родючістю зернових полів, яке у пізньопунійські часи, якщо не раніше, набуває пансередземноморських форм. Примітивний спосіб відтворення образу божества має передусім благочестиву, а не естетичну функцію. Відзначено збереження первісного призначення даного типу виробів у якості курильниць для ароматів у римський період в цьому, здавна відомому як «житниця» регіоні (López Rosendo & Niveau de Villedary у Mariñas 2014) (Іл. 7).

Іл. 7. Чаша калатоса і голова теракотової унікальної ліпленої курильниці ранньоримського часу з Портуенсе. За López Rosendo & Niveau de Villedary у Mariñas 2014.

Важлива для подальших інтерпретацій і стаття, в якій в контексті розгляду одного раніше неопублікованого тиміатерія з Археологічного музею в Севільї, чи не вперше зосереджено увагу на питанні соціокультурних та історичних проблем, що разом із тим не виходять за межі іконографічного і релігійного аналізу в дослідженнях іберійської і пунійської археології (Jiménez Flores & Camacho Moreno 2014, р. 197–214). Іспанські автори, посилаючись на праці італійських вчених, які у зіставленні з впровадженням тиміатеріїв досліджували і розвиток сільського господарства на Сардинії, спочатку під великим натиском Карфагена, а згодом і Рима, провели порівняння з іберійськими територіями. Натомість, враховуючи родючість цієї землі і значне сільськогосподарське, особливо зернове виробництво, тим не менше неможливо точно встановити, кого ж конкретно: Деметру чи Персефону, Таніт, Астарту чи місцеву богиню родючості найбільше вшановували в Іберії. В літературі щодо цього вже існує ціла низка суперечливих поглядів. Насамкінець, автори резонно вважають, що остаточне вирішення цього питання можливе лише завдяки збільшенню знань у цій галузі.

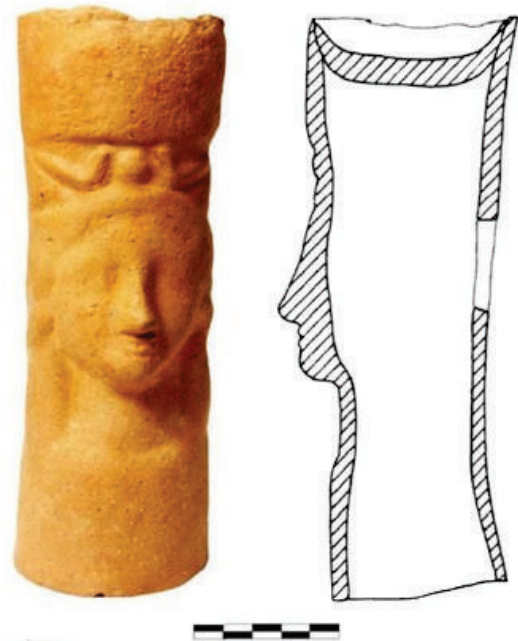
Нарешті, завершує цю книгу аналітичне археометричне дослідження чотирьох курильниць у формі жіночої голови з віддалених одна від одної різних місцевостей (Ла Альбуферета, Кабесіко дель Тесоро і Ка н'Олівер). Хімічний склад і багатовимірний статистичний аналіз дозволив лише припустити, що три з них виготовлено в одній місцевості, можливо, – Ка н'Олівер в Серданыола-дель-Вальєс, або на Ібіці, враховуючи схожість з глиною кераміки ебусітана (Odrizola 2014, р. 215–228). Завдяки цій роботі зрозуміло, наскільки важливо для іспанських вчених встановити місцеве виготовлення тиміатеріїв.

Після видання рецензованої колективної монографії вивчення тимиатеріїв в Іспанії триває. Один з особливо виразних прикладів – стаття вищевідзначеної авторки Ані Марії Ніво-де-Вілларі і Маріньяс про дві теракоти з святилища IV–II ст. до н. е. на острові Мальорка (Niveau de Villedary у Mariñas 2017, р. 85–103). Попередньо зазначено, що в двох раніше виданих томах зібрано і висвітлено майже всі відомі зразки і копії курильниць у формі жіночої голови. Однак, поза ними залишилися маловідомі вироби з острова Мальорка найкращої якості, хоча й виготовлені в зношених формах. Ці курильниці поєднують в собі як добре відомі (калатос, прикраси, одяг), так і нові іконографічні деталі (флоральні мотиви у декоруванні зачіски), що дало початок цьому унікальному і гібридному зразку (Op. cit., р. 88–93).

Археологиня знову повторює окремі погляди щодо іконографії богині, пов'язаної з сільським господарством на Сардинії, особливо вирощуванням хліба, якого потребував Карфаген, де було створено основні прототипи курильниць у формі жіночої голови, копії яких поширено від Сицилії і Сардинії до Північної Африки, Балеарських островів і Піренейського півострова. Підкреслено роль сардинських майстерень коропластів у розповсюдженні основних типів цієї продукції. Визнано історичне впровадження культу Деметри в пунійський світ, що мало велике значення. Однак його істинний масштаб піддається сумніву, незважаючи на відкриття фавісси в Карфагені з ексклюзивним карфагенським типом головного убору і деякими епіграфічними джерелами, що свідчать на користь реальності ефективного введення культу елевсинських богинь у цьому мегаполісі. Тим не менш, услід за іншими, іспанська дослідниця наголошує, що не раціонально зосереджувати дискусію на приписуванні певній богині цих культових елементів, бо вона відволікає увагу від основних питань – походження та еволюції іконографічних моделей (Op. cit., р. 99–103).

Новий виток дебатів щодо виробництва, походження, хронології і функціональності курильниць нещодавно ініціював ще один автор рецензованої монографії Енріке Верду Парра. Продовжуючи археологічні дослідження у Контестанії, науковець вводить до наукового обігу два нових твори та прагне простежити нові напрями аналізу, зосередивши увагу на темі місцевого виробництва цих своєрідних об'єктів, з наміром контекстуалізувати ці матеріали в регіон, що виступав простором для взаємодії на різних рівнях між іберійськими громадами й іноземним населенням (Verdú Parra 2018, р. 107–127) (Іл. 8).

Отже, можна констатувати, що іспанські дослідники всебічно вивчають курильниці у формі жіночої голови у багатьох районах країни. На підставі нових знахідок вони так чи інакше прагнуть встановити походження прообразів жіночих персонажів та копій, конкретні місця їх виготовлення, подати нову типологію й атрибуцію богинь, щодо імені яких давно

Іл. 8. Теракотова курильниця з Гуардамар-дель-Сегура. За Verdú Parra 2018.

ведуться дискусії: грецька Деметра, фінікійська Таніт, пунічна Тинніт, синкретична Деметра-Таніт, анонімна іберійська богиня тощо. Останнім часом археологи, здається, найбільшою мірою зосереджені на культах фінікійської Таніт і на божестві місцевого походження. Однак звертається досить мало уваги на притаманний для образу першої з них «знак Таніт». Як відомо, це – трикутник з горизонтальною рисою, кінці якої загнуті догори, і кола над ними. Щодо його значення висловлено чимало гіпотез, зокрема, він начебто символізував силует людини з розведеними в сторони і зігнутими в ліктях руками, адже в жертву Таніт батьки приносили немовлят. Припускається також, що «знак Тинніт (Таніт)» символізував божественну пару (Crawley Quinn 2018, p. 102–104, 107, 110, 162, fig. 5.3, 5.5–5.7, 8.3). У Карфагені вона посідала перше місце, відтіснивши на друге свого чоловіка Баала.

Водночас залишається не визначеною конкретна атрибуція богині, щодо іконографії якої все ще дискутують іспанські дослідники. Тільки дехто з них згадує унікальну фавіссу з тисячами фрагментів теракот у Карфагені, відкриту 1923 р. французьким археологом Альфредом-Луї Делаттре (Delattre 1923, p. 354–365). Пізніше, вченим вдалося на їх основі відтворити майже 500 виробів. Разом із п'ятдесятьма бюстами Деметри в стефані з традиційними атрибутами – факелом та свинею, яку греки приносили їй в жертву, – в фавіссу скинули близько 400 курильниць. Всі вони репрезентовані жіночими головами в калатосах, відрізняються лише розмірами, виразом обличчя й окремими другорядними деталями. Значну частину з них виготовлено в різних формах. На думку А.-Л. Делаттре, фавісса належить до розгрому Карфагена римлянами в 146 р. до н. е.; безпосередньо позначає сусідство храму Деметри, культ якої прийшов на зміну культу Таніт, і який в римські часи поступився місцем Церері Африканській; всі ці статуетки і курильниці свідчать про шанування Деметри (Op. cit., p. 358, 361–365). Найвірогідніше, їх образи не повністю синкретизувалися з іншими типами фінікійських богинь. Жерці належали до найзнатніших громадян Карфагена, внаслідок чого культ елевсинських богинь носив аристократичний характер. Якщо це так, то вони не стали популярними в середовищі простих фінікійців Карфагена чи пунійців Сицилії і Сардинії. Особливою популярністю користувалась Кора, яка була зведена до рангу великих богинь у пунійському пантеоні (Huss 1985, S. 519–520).

Оскільки фінікійці з давніх часів використовували тиміатерії для різних ритуалів і торгували ладаном та іншими ароматичними речовинами, то саме вони спершу запровадили обряд розкурювання поруч зі статуями Деметри і Кори в винайдених ними тиміатеріях у формі жіночої голови в калатосі, продірявленому у верхній частині для виходу ароматного диму. В цьому аспекті постає питання, чи не зумисне вони у такий спосіб намагалися, з одного боку, зменшити завдяки вогню в калатосі на голові гнів Деметри, яка помстилася за знищення її храму в Сиракузах, наславши смертоносну чуму в Карфагені, а з іншого, – задобрити ароматами і запашними димами. Адже подібного типу тиміатерії не використовували в містах Еллади та інших грецьких полісах. Застосування греками різноманітних металевих і керамічних тиміатеріїв у найвідоміших святилищах багатьох грецьких богів, для яких фінікійські купці поставляли ладан та інші аромати, сприяло поширенню легенд, що переважно Аполлон, Зевс, Гера, Деметра, Кора-Персефона, Афродіта та Афінна найбільше любили розкурені запахи ладану та мирри. Золоті та срібні тиміатерії різних форм присвячували божествам за обітницею (з літ. детальніше див. Zaccagnino 1998, p. 52–60, 105–106, 111–124).

Проте наразі неможливо точно сказати, в святилищах елевсинських богинь або в похоронних ритуалах тих міст, де громадянські общини складали тільки греки, саме останні

використовували курильниці у формі жіночої голови в калатосі, що традиційно належав до їх атрибуту і становив характерний для них головний убір. Припустимо, що в окремих районах Етрурії, Південної Італії, Сицилії та Сардинії, де мешкало чимало фінікійців, яких римляни називали пунійцями, цей звичай теж отримав поширення завдяки впливу карфагенян, а не греків.

Отже, всі стисло розглянуті праці об'єднано спільною тематикою – подальшим дослідженням теракотових тиміатеріїв у формі жіночої голови з метою їх атрибуції, визначення прототипів, конкретних засобів використання в релігійних і поховальних ритуалах, пошуків зразків місцевого виробництва та їх типології, поступового розповсюдження в окремих регіонах Іберії упродовж IV–I ст. до н. е. У кожній статті послідовно розглянуто курильниці, їх археологічні контексти і хронологію. Тексти проілюстровано світлинами, графічними реконструкціями фрагментованих тиміатеріїв, топографічними схемами місць знахідок, таблицями супутніх матеріалів та іншими даними, наприкінці монографії – загальна бібліографія. На жаль, відсутні кольорові фотографії, що не дає змоги побачити залишки поліхромного розпису на окремих із них. У цьому контексті варто відзначити, що все ще недостатньо вивчено іконографію жіночих персонажів на тиміатеріях в їх зіставленні із суто фінікійськими й еллінськими образами богинь не лише з найвіддаленіших регіонів, а й з найближчих до Іберії – Сицилії, Сардинії та Карфагена. Проте роботи у цьому напрямі тривають. Зокрема, протягом останніх років М. К. Марін Себалльос знову зібрала потужну команду дослідників, до складу якої входять автори і редактори як рецензованої колективної монографії, так і першої т. зв. *Pebeteros I*, зусиллями якої каталогізовано всі матеріали з печерного святилища Куллерам на Ібіці, що були розпорошені по музеях і приватних колекціях всієї Іспанії. Це дало змогу провести технологічне, типологічне і стилістичне дослідження творів (Marín Ceballos, M. C. & Jiménez Flores, A. M. & Belén, M. et al., 2015; Marín Ceballos, M. C. & Belén-Deamos, M. & Jiménez Flores, A. M., 2016; 2020). Отже, найближчим часом можна очікувати на нову ґрунтовну працю.

References

- BELDA DOMÍNGUEZ, J., 1947, Algunos restos del antiguo culto a la diosa religioso-funeraria. // *Congreso Arqueológico del Sudeste Español (Albacete, 1946)*. *Boletín Arqueológico del Sudeste Español (BASE)*, 4–7, 236–259.
- CHÉRIF, Z., 2014, Les brûle-parfums carthaginois et leur originalité. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 115–125.
- CRAWLEY QUINN, J., 2018, *In search of the phoenicians*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- DELATTRE, A.-L., 1923, Une cachette de figurines de Déméter et brûle-parfums votifs à Carthage. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 67e année, 5, 354–365; DOI: <https://doi.org/10.3406/crai.1923.74821>
- HORN, F., 2014, La question de l'influence sarde sur les brûle-parfums à figure féminine découverts. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 127–154.
- HUSS, W., 1985, *Geschichte der Karthager*. München: C. H. Beck.

- JIMÉNEZ FLORES, A. M. & CAMACHO MORENO, M., 2014, Un pebetero en forma de cabeza femenina inédito del Museo Arqueológico de Sevilla. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 197–214.
- LÓPEZ GARÍ, J. M. & MARLASCA MARTÍN, R. & ESCANDELL TORRES, M. J., 2014, El yacimiento de es Rafal (puig d'en Valls, Eivissa) y dos pebeteros en forma de cabeza femenina. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 61–83.
- LÓPEZ ROSENDO, E. & NIVEAU DE VILLEDARY Y MARIÑAS, A. M., 2014, Acerca de un pebetero indígena del cortijo de La Negra (El Puerto de Santa María, Cádiz). En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 173–194.
- MARÍN CEBALLOS, M. C., 1987, ¿Tanit en España?. *Lucentum*, VI, 43–79.
- MARÍN CEBALLOS, M. C., 2004, Observaciones en torno a los pebeteros en forma de cabeza femenina. En: A. González Blanco & G. Matilla Séiquer & A. Egea Vivancos, eds. *El mundo púnico. Religión, antropología y cultura material. Estudios Orientales 5–6*. Murcia: Universidad de Murcia, 319–335.
- MARÍN CEBALLOS, M. C., 2014, Introducción. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 11–18.
- MARÍN CEBALLOS, M. C. & HORN, F., edd. 2007, *Imagen y culto en la Iberia prerromana I: los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, IX. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla.
- MARÍN CEBALLOS, M. C. et al., 2014, Los pebeteros en forma de cabeza femenina de la cueva-santuario de es Culleram (Ibiza). En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 85–114.
- MARÍN CEBALLOS, M. C. & JIMÉNEZ FLORES, A. M., eds. 2014, *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla.
- MARÍN CEBALLOS, M. C. & JIMÉNEZ FLORES, A. M. & BELÉN, M. et al., 2015, Les terres cuites de la grotte d'Es Culleram (Ibiza, Espagne): iconographie et fonction, XXXVe Symposium International organisé par HALMA-IPEL – UMR 8164: *Figurines grecques en contexte. Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison*, Lille, 199–217.
- MARÍN CEBALLOS, M. C. & BELÉN-DEAMOS, M. & JIMÉNEZ FLORES, A. M., 2016, El 'gesto del velo' en terracotas votivas de es Culleram (Ibiza)". En: Botto, M. & Finocchi, St. & Garbati, G. & Oggiano, I., eds. *Lo mio maestro e' l mio autore. Studi in onore di Sandro Filippo Bondi, Rivista di Studi Fenici*, 16, 330–350.
- MARÍN CEBALLOS, M. C. & BELÉN-DEAMOS, M. & JIMÉNEZ FLORES, A. M., 2020, La cueva de es Culleram (Ibiza). Un santuario singular en el Mediterráneo Púnico. En: Celestino Pérez, S. & Rodríguez González, E., eds. *Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo. IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*. MYTRA 5, 207–221.

- MORA SERRANO, B. & ARANCIBIA ROMÁN, A., 2014, Pebeteros en forma de cabeza femenina procedentes de los territorios malacitanos. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 35–59.
- MUÑOZ AMILIBIA, A. M., 1963, *Pebeteros ibéricos en forma de cabeza femenina. De Coroplastia Ibérica I*. Barcelona: Instituto de Arqueología y Prehistoria.
- NIVEAU DE VILLEDARY Y MARIÑAS, A. M., 2017, Nuevos datos sobre la evolución formal y estilística de los «pebeteros en forma de cabeza femenina». A propósito del ejemplar de Toralba d'en Salord (Alaior, Menorca). En: F. Prados Martínez & H. Jiménez Vialás & J. J. Martínez García, coords. *Menorca entre fenicis i púnics = Menorca entre fenicios y púnicos*. Murcia: Universidad de Murcia, Centro de Estudios del Próximo Oriente y la Antigüedad Tardía. 85–104.
- NIVEAU DE VILLEDARY Y MARIÑAS, A. M. & MARTELO FERNÁNDEZ, M. A., 2014, Puntualizaciones sobre los “pebeteros en forma de cabeza femenina” tardopúnicos. A propósito de un hallazgo reciente. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 155–171.
- ODRIOZOLA, C. P., 2014, Estudio arqueométrico de algunos pebeteros con forma de cabeza femenina del Mediterráneo occidental. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 215–228.
- PENA GIMENO, M. J., 2007, Reflexiones sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina. En: M. C. Marín Ceballos & F. Horn, edd. *Imagen y culto en la Iberia prerromana I: los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, IX. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 17–40.
- SALA SELLÉS, F. & VERDÚ PARRA, E. 2014, Pebeteros en forma de cabeza femenina en la Contestania. Estado de la cuestión y perspectivas de estudio. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 19–34.
- VERDÚ PARRA, E., 2018, Nuevos testimonios de pebeteros en forma de cabeza femenina en la Contestania: los ejemplares de Aspe e Ifach. *SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 50, 107–127.
- ZACCAGNINO, C., 1998, *Il thymiaterion nel mondo greco: analisi delle fonti, tipologia, impieghi*. Roma: L'erma di Bretschneider.
- ZAMORA LÓPEZ, J. Á., 2014, Apéndice: El posible epígrafe neopúnico del pebetero del cortijo de La Negra. En: M. C. Marín Ceballos & A. M. Jiménez Flores, eds. *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 195–196.

Рецензія на книгу:

Marín Ceballos, M. C. & Jiménez Flores, A. M., eds., 2014, *Imagen y culto en la Iberia prerromana II: nuevas lecturas sobre los pebeteros en forma de cabeza femenina. Spal monografías, XVIII. Sevilla: Sevilla Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 248 p., figuras (ISBN 10: 8447215466 ISBN 13: 9788447215461)*

Колективну монографію «Образ і культ в доримській Іберії II: нові читання про курильниці у формі жіночої голови» за редакцією М. К. Марін Себалльос та А. М. Хіменес Флорес присвячено дослідженню своєрідних теракотових артефактів, поширених в окремих регіонах Іберії упродовж IV–I ст. до н. е. У фокусі уваги науковців: атрибуція та іконографія, визначення прототипів жіночих персонажів, засобів використання курильниць у релігійних і поховальних ритуалах, пошуки зразків місцевого виробництва та їх типологія, поступове розповсюдження на Піренейському півострові та Балеарських островах.

Ключові слова: Іспанія, доримська Іберійська культура, Сицилія, Сардинія, Карфаген, курильниця у формі жіночої голови, туніатерій, іконографія, Деметра, Таніт, Тунніт

Maryna Rusiaieva, Ph. D., Associate Professor, National Academy of Fine Art and Architecture (Ukraine). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0498-0611>

Марина Русяєва, кандидат мистецтвознавства, доцент, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури (Україна)

Received: 11-04-2020

Advance Access Published: September, 2020.